

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՊՄՀ, ՍՎԴ

ԱՐՇԱԿ ԲԱԼՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ԵՊՀ

ՀԱՅ ՈՐԲԱՏԱԾ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄՆ ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՒ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ 1914–1917 ԹԹ.

Առաջին աշխարհամարտի արհավիրքների հետեւանքով արեւմտահայ հալածական զանգվածի մի զգալի մասը, փրկվելով կոտորածներից եւ ապաստանելով Կովկասում, իր հետ բերեց նաեւ բազմաթիվ որբեր: Ընդհանուր առմամբ պատերազմի հետեւանքով հայ որբերի թվաքանակը հասավ մինչեւ 200 հազարի, որից 50 հազարը՝ պատերազմի տարիներին ոչնչացվեց երիտթուրքական իշխանության թելադրանքով, 50 հազարը՝ ապաստանեց Արեւելյան Հայաստանում, իսկ մնացածները ծվարեցին աշխարհի տարբեր անկյուններում:

Առաջին աշխարհամարտի հենց սկզբից Արեւելյան Հայաստանում եւ Անդրկովկասում աստիճանաբար սկզբնավորվեց որբատած գործի կազմակերպման գործընթացը:

Որբանոցն ընտանիքի ձեւով կազմված մի հաստատություն էր, որտեղից դուրս էին գալիս ապագայի համար կրթված եւ կենսունակ քաղաքացիներ եւ որտեղ նախատեսվում էր, որ տղաները դառնային մտավոր առումով զարգացած, ֆիզիկապես մարզված ու բարոյապես կրթված արհեստավորներ, երկրագործներ եւ մտավորականներ, իսկ աղջիկները ընտանեկան ոգով լեցուն տնտեսուհիներ՝ համապատասխան իրենց ապագա կոչմանը:

Հայ փախստական որբերին եւ որբանոցների ստեղծմանը փոքրիշատե օգնություն հասցնելու համար Առաջին աշխարհամարտի հենց սկզբից Ռուսական կայսրության տարբեր շրջանների հայկական համայնքներից ստացվում էին բազմաբնույթ հեռագրեր, որոնց հղողներն իրենց պատրաստակամությունն էին հայտնում որբերին հնարավոր օգ-

նություն ցուցաբերելու ուղղությամբ: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ուղղված Մոսկվայի Հայոց հանձնաժողովի 1915 թ. փետրվարի 5-ի զեկուցագրում նշվում էր, որ «...մայրաքաղաքի մամուլից իրազեկ լինելով Ձերդ Սրբութեան մտադրութեան մասին, որ Դուք կամենում էք որբերի համար ապաստարան հիմնել, մենք Մոսկուայում գտնուող ինժեներներս (ճարտարագետ) սրանով գալիս ենք խոնարհաբար յայտնելու Ձեզ, որ մենք սիրով յանձն ենք առնում յիշեալ ապաստարանի շինութեան հատակագիծը եւ նախագիծը կազմել»¹:

Որբախնամ գործով սկսեցին զբաղվել բոլոր նրանք, ովքեր ունեին նյութական միջոցներ կամ շենքային պայմաններ: Այդ է պատճառը, որ հասարակական հիմունքներով ստեղծվեցին բազմաթիվ կազմակերպություններ՝ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը, Հայկական կենտրոնական կոմիտեն, Եղբայրական օգնության կոմիտեն, Մոսկվայի եւ Պետրոգրադի հայկական կոմիտեները, Հայ նպաստամատուցը, Հայ կանանց եւ Հայրենակցական միությունները, Բաքվի մարդասիրական-կուլտուրական, Հայ գյուղատնտեսական ընկերությունները, Քաղաքների միությունը, Օրիորդաց, Տիկնանց, Կանանց, Քահանայից, Ուսուցչաց կոմիտեները²:

1915 թ. հուլիսյան աղետալի գաղթի օրերին ոչ ոք դեռ ամբողջովին եւ համակողմանի չէր գիտակցում արհավիրքի ծավալները: Դեռեւս որեւէ մեկը հնարավորություն չէր ունեցել մտածելու հայ որբերի կրթության, դաստիարակության եւ նույնիսկ նրանց համար քիչ թե շատ տանելի պայմանների ստեղծման, նրանց խնամքի ու առողջության պահպանման մասին: Սակայն քիչ ժամանակ անց արեւելահայ հասարակական շրջաններն առաջնահերթ պարտք համարեցին ուժերի ներածին չափով նեցուկ կանգնել իրենց որբացած զավակներին, քանի որ, ոչ ոք իրավունք չունեւ նրանց դիտարկելու որպէս ժամանակավոր նպաստընկալների, իսկ հայկական որբանոցները դիտարկելու որպէս ժամանակավոր ապաստարաններ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1268, թ. 1:

² Այս մասին մանրամասն տե՛ս մեր թեկնածուական ատենախոսությունը. «Առաջին համաշխարհային պատերազմն ու հայ գաղթականությունը (1914–1917 թթ.)», դիսերտացիա՝ պատմական գիտությունների թեկնածուի հայցման համար, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ գրադարան, Երևան, 1989, էջ 104–121, 231–259:

Հայ գաղթական որբերին պետական օգնություն ցույց տալու համար Ռուսաստանի Ներքին գործերի նախարարությունը կից գաղթականների հարցով զբաղվող Հատուկ խորհրդակցությունը 1915 թ. սեպտեմբերին Ռուսաստանի Պետական դումայի անդամ Մ. Պապաջանյանի տնօրինությունը հանձնեց 60 000 ռ.³։ Հիշյալ գումարից՝ 30 000-ը հատկացվեց որբանոցների կահավորման, իսկ 30 000-ը՝ որբ երեխաների կարիքները հոգալու գործին։ Ընդհանուր առմամբ, յուրաքանչյուր որբի համար նախատեսվում էր օրական՝ 50 կոպեկ⁴։

Պետրոգրադի՝ պատերազմից վնասվածներին օժանդակություն ցույց տվող Հայկական կոմիտեն վերոհիշյալ գումարը բաշխելով որբախնամ կազմակերպություններին, 1915 թ. սեպտեմբերի 21-ի նիստում որոշում ընդունեց կոմիտեի փոխնախագահ Հ. Գյանջունցյանին գործուղել Կովկաս՝ տեղում հայկական բարեգործական ընկերությունների հետ միասին որբանոցների կառուցման ծրագրեր մշակելու համար⁵։ Բացի այդ, որոշվեց Պետրոգրադի կոմիտեի տրամադրության տակ գտնվող գումարները հանձնել կենտրոնական կոմիտեին, որը դրանց հիման վրա՝ հատուկ հանձնաժողովի օգնությամբ կբացեր որբանոցներ եւ կկազմակերպեր որբերի հոգածությունը։ Ընդ որում, կենտրոնական կոմիտեն պարտավոր էր պարբերաբար իր գործունեության մասին հաշվետվություն ներկայացնել Պետրոգրադի կոմիտեին⁶։

Որբանոցները համալրվում էին երեք հիմնական ուղղություններով. ա) որբեր, որոնց հայտնաբերել էին գաղթականները, բ) որբեր, որոնք փախել էին թուրքական գերությունից եւ գ) որբեր, որոնք ազատագրվել-փրկագնվել էին թուրքական եւ քրդական գերությունից։

Հայ որբերից ոմանք ապաստանել էին թուրքերի մոտ, որոնք շահադիտական նկատառումներով վերցնում եւ պահում էին նրանց։ Որբերից շատերին ստիպում էին ընդունել մահմեդականություն, իսկ որոշ երեխաներ էլ մնալով թուրքերի մոտ դադարում էին խոսել իրենց մայրենի լեզվով, որն էլ դառնում էր գլխավոր արգելքը նրանց հայ լինելը ապացուցելու ժամանակ։ Եւ եթե դրան ավելացնելու լինենք նաեւ այն հան-

³ ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 9, թ. 63, նաեւ «Արեւ», 1915, հոկտեմբերի 17, թիւ 175։

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 9, թ. 63, նաեւ ֆ. 50, ց. 1, գ. 33, թ. 43։

⁵ Անդ։

⁶ «Արեւ», 1915, հոկտեմբերի 17, թիւ 175։

գամանքը, որ հայ երեխաներից շատերին թլպատում էին, ապա հույժ գժվար էր լինում որոշել նրանց ազգային պատկանելությունը⁷:

Հայ նվիրյալների շնորհիվ, թուրքական գերությունից փրկվեցին հայոցուրավոր հայ որբեր: Հատկապես գործուն էր մեկ հայ մեկ ոսկի կարգախոսը, որի օգնությամբ թուրքական գերությունից ազատագրվեցին բազմաթիվ որբ երեխաներ: Միայն 1916 թ. Մուշի գրավումից հետո գերությունից ազատվեց 250 որբ: Գերության այս գործը կյանքի կոչվեց Մոսկվայի հայկական կոմիտեի ջանքերով եւ արժեցավ 7000 ու⁸: Հայ որբերին ազատելու նպատակով 1919—1921 թթ. Կ. Պոլսում հավաքվեց 1 536 157 օսմանյան ոսկի⁹:

Հաճախ շատերն էին դիմում Պետրոգրադի գաղթականական կոմիտեին՝ խնդրելով իրենց վստահել որբ երեխաների դաստիարակությունը: Այդ հարցը ենթարկելով բազմակողմանի քննարկման, կոմիտեն 1915 թ. նոյեմբերի 27-ին իր հերթական նիստում որոշեց մերժել մասնավոր անձանց դիմումներն այդ ուղղությամբ: Կոմիտեն նպատակահարմար նկատեց, որ որբերի կեցության հարցերը վստահվեն մանկատներին: Դրանց հյուրընկալ, բայց եւ օտար կամարները ցանկացած պահի լքելով՝ երեխաները կարող էին միանալ իրենց ծնողներին եւ հարազատներին¹⁰:

Ապրելակերպի թանկությունը անհնարին էր դարձնում որբանոցների հետագա պահպանումը: Յուրաքանչյուր գաղթական-որբ փաստացիորեն ստանում էր ամսական 15-ական ու.՝ մի գումար, որը բնավ էլ չէր համապատասխանում կենսական բոլոր պահանջներին: Նպաստի այդ չափը սահմանվել էր 1915 թ., երբ առաջին անհրաժեշտության բոլոր ապրանքները 2—3 անգամ էժան էին: 1916 թ. փորձը ցույց տվեց, որ ամեն մի որբի ամսական ծախսը իրականում հասնում էր 20—30 ու., իսկ որբանոցների կահավորման ծախսը՝ 20—25 ու.: Հետեւաբար, եղած 15 ու. փոխարեն որբանոցների հետագա գոյության համար անհրաժեշտ էր առնվազն 40—50 ու.: Ահա այս եւ նման մի շարք այլ խնդիրներ նկատի ունենալով՝ Հայկական կենտրոնական կոմիտեն 1916 թ. հունվարին

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 393, ց. 1, գ. 213, թ. 3—4:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 240, ց. 1, գ. 1, թ. 42—43:

⁹ ԶԱԻԷՆ ԱՐՔԵՊՍ., Պատրիարքական յուշեր. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 283:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 33, թ. 145:

Կովկասյան ճակատի գլխավոր լիազոր՝ գեներալ Ա. Թամամշեւի միջոցով դիմեց կառավարությանը¹¹:

Քննելով վերոհիշյալ հարցը Ներքին գործերի նախարարությանը կից գործող Հատուկ խորհրդակցությունը մասնակիորեն միայն բավարարեց Կենտրոնական կոմիտեի պահանջը: Ծիշտ է, 1916 թ. հուլիսին պետական գանձարանը գաղթականական դպրոցների եւ որբանոցների համար առանձնացրեց սկզբում՝ 425 000, իսկ երկրորդ անգամ՝ 210 000 ռ.¹², սակայն միայն 1917 թ. սեպտեմբերի 15-ին կառավարությունը՝ Պետական Դումայի անդամ Մ. Պապաջանյանի ջանքերով յուրաքանչյուր որբի համար հատկացրեց ամսական 35-ական ռ., որի բաշխումն իրականացվեց Պետրոգրադի հայկական կոմիտեի միջոցով¹³:

Սակայն իրականում որբանոցների պետական նպաստների բաշխումն ընթանում էր անկանոն, որից տուժում էին ինչպես որբերը, այնպես եւ որբանոցների աշխատակիցները: Որբերը հաճախ իրենց ամսական պետական նպաստն ստանում էին ժամկետից մի քանի ամիս անց: Այսպես՝ միայն 1916 թ. հոկտեմբերին, գաղթականների գլխավոր լիազոր Թամամշեւը 315 000 ռ. հատկացրեց որպես հայկական բոլոր որբանոցների՝ հուլիս, օգոստոս եւ սեպտեմբեր ամիսների սննդադրամ¹⁴:

Որբախնամ գործի կազմակերպման ընթացքում կային նաեւ այլ թերացումներ: «Աշխատանք» պարբերականը, անդրադառնալով այդ հարցին, առանձնացնում էր որբանոցների հոգաբարձական անկազմակերպ վիճակը, որբանոցների պաշտոնեությունների ընտրության հարցում շտապողականությունը, ինչպես եւ վերջիններիս որակական եւ քանակական հատկանիշների պակասները¹⁵:

Որբանոցային գործի կազմակերպումը որոշակի հունի մեջ դնելու եւ գործնական ուղղվածություն ապահովելու համար 1916 թ. հուլիսի 7-ին ընդունվեց եւ Կովկասի փոխարքայի կողմից հաստատվեց որբանոցների մասին կանոնադրությունը, որը որոշակի խթան հանդիսացավ որ-

¹¹ «Համբաւաբեր», 1917, փետրվարի 5, թիւ 5:

¹² «Աշխատանք», 1916, հուլիսի 13, թիւ 21:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 240, ց. 1, գ. 1, թ. 46:

¹⁴ «Փայլակ», 1916, հոկտեմբերի 23, թիւ 81:

¹⁵ «Աշխատանք», 1916, սեպտեմբերի 21, թիւ 41: Առկա թերացումների մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս Մ. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ, Որբախնամ գործի սկզբնավորումն Արեւելյան Հայաստանում (1915–1917 թթ.), Հայոց ցեղասպանության պատմության եւ պատմագրության հարցեր, 2006, թիւ 12, էջ 106–109:

բանոցների աշխատանքի հետագա կանոնավորման հարցում¹⁶։ Դրանով բոլոր ընկերությունները, բարեգործական եւ մասնավոր հիմնարկները, ինչպես նաեւ առանձին անհատները, որոնք նպատակ ունենին ժամանակավորապես իրենց վրա վերցնել որբ երեխաների հոգատարությունը, անկախ որբերի քանակից, պարտավոր էին այդ մասին գրավոր տեղեկացնել կովկասյան գաղթականների հարցով զբաղվող գլխավոր լիազորին։ Որբանոցի կառավարիչները հատուկ մատյաններում գրանցում էին տեղեկություններ որբանոցի հիմնադրման մասին, ինչպես նաեւ որբ երեխաների անձնական տվյալները եւ նրանց որբանոց ընդունվելու ժամանակը։ Այդ ամենի շնորհիվ իրականացվում էր որբերի ճիշտ տեղաբաշխումը։ Որբերի աշխատանքային հմտությունները զարգացնելու նպատակով մեծ ուշադրություն էր դարձվում արհեստների ուսուցմանը, իսկ գյուղական որբանոցներում լայն հիմքերի վրա էր դրվում այգեգործության բնագավառում որբերի աշխատանքի օգտագործումը։

Որբանոցներում որբերի հավաքագրման հաջողությանն էր միտված նաեւ Հայկական կենտրոնական կոմիտեի որբանոցների տեսուչ, հայ նշանավոր մանկավարժ Գուրգեն Էդիլյանի 1916 թ. սեպտեմբերի 3-ի հաշվետու զեկույցը¹⁷ եւ իր իսկ 1916 թ. դեկտեմբերին մշակած գաղթականական որբանոցների նոր կանոնադրությունը¹⁸։

Եթե 1916 թ. հունիսին Կովկասյան տարածաշրջանում կար 39 որբանոց-ապաստարան՝ 4011 որբերով, որոնք ապաստանել էին Վաղարշապատում, Երեւանում, Դիլիջանում, Մարտունական (Ղարաքիլիսա), Նոր-Բայազետում, Ալեքսանդրապոլում, Նախիջեւանում, Կարսում, Յուլալերտում (Իգդիր), Սանահինում, Աշտարակում, Թիֆլիսում, Գանձակում, Բաքվում, Կլարում¹⁹, ապա 1916 թ. հոկտեմբերին «Եղբայրական օգնության» Երեւանի հանձնաժողովի կազմած տվյալների համաձայն, որը դրվել էր Երեւանի «Տեղեկատու բյուրո»-ի տրամադրության ներքո, Անդրկովկասի 16 վայրերում վիճակագրված էր 67 որբանոց՝ 4500 որբերով, որոնցից՝ 2445-ը տղաներ էին, իսկ 2055-ը՝ աղջիկներ։ Որբերից՝ 990-ը՝ 4—7 տարեկան էին, 3313-ը՝ 7—14 տարեկան, 197-ը՝ 14-ից բարձր։ Որբերից՝ 2910-ը գաղթել էր Վանից, 1116-ը՝ Բաղեշից, 323-ը՝ Կարինից, իսկ 141-ը՝ զանազան վայրերից։ Նրան-

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 9, թ. 45—46։

¹⁷ Գ. Էդիլյան, Գաղթականական որբանոցներ, Թիֆլիս, 1917, էջ 7—48։

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 594, թ. 1—14։

¹⁹ «Վան-Տոսպ», 1916, հունիսի 19, թիվ 30։

ցից 1944-ը՝ գրագետ էին, իսկ 2556-ը դեռեւս գրել-կարդալ չգիտեր: Որբերից 2331-ը՝ ծնող չունեին, 929-ը՝ ունեին միայն հայր, 1531-ը՝ միայն մայր²⁰:

Արեւելյան Հայաստանում եւ Անդրկովկասում հիմնված որբանոցներից նշանավոր էին մի քանիսը, որոնք որոշակի դեր խաղացին որբերի հավաքագրման եւ որբախնամ գործի կազմակերպման գործում:

Հստ գաղթականական կազմակերպությունների տվյալների որբախնամ ամենամեծ գործունեություն ծավալած կազմակերպությունը՝ Եղբայրական օգնության կոմիտեն էր, որի հոգածության տակ գտնվող որբանոցներում 1915 թ. տվյալներով կար 2719, իսկ 1916 թ.՝ 6710 որբ երեխա²¹: Կոմիտեի էջմիածնում գործող որբանոցը գտնվում էր Գեւորգյան ճեմարանի ննջարանում եւ վարժոցում եւ գոյատեւում էր Եղբայրական օգնության գլխավոր կարգադիր հանձնաժողովի միջոցներով: 1916 թ. մայիսին որբանոցում կային 300 որբեր, որոնց կեսից ավելին տղաներ էին: Հետագայում որբերի մի մասը տեղափոխվեց Շողակաթ եկեղեցու մոտ գտնվող ամերիկյան Հայ որբախնամ ընկերության որբանոց, մյուս մասը՝ Նոր Բայազետ, իսկ մի մասն էլ (շուրջ՝ 40 հոգի) միացան իրենց ծնողներին: Որբանոցի դպրոցն ուներ 3 պատրաստական դասարան²²:

Ալեքսանդրապոլը որբերի կարեւորագույն հանգրվաններից էր: Այնտեղ միաժամանակ գործում էր 5 որբանոց՝ Եղբայրական օգնության կոմիտեի (67 որբեր), Միացյալ ընկերության (31 որբեր), Կենտրոնական կոմիտեի (86 որբեր) մեկական եւ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության 2 որբանոցները (116 որբեր)²³: Որբերը հիմնականում Կարինից, Վանից, Մուշից, Սասունից եւ Խնուսից էին: Հետագա գաղթերի եւ ներգաղթերի արդյունքում որբանոցների եւ որբերի թվաքանակն ավելացավ: Արդեն 1917 թ. ամռանը Ալեքսանդրապոլում կար 14 որբանոց, որոնցից 8-ը գտնվում էր Կենտրոնական կոմիտեի, իսկ 5-ը՝ Մոսկվայի հայկական կոմիտեի ենթակայության տակ: Բոլոր որբանոցներում միասին զետեղված էին 1000 որբեր²⁴:

²⁰ «Փայլակ», 1916, հոկտեմբերի 13, թիւ 78:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 21, թ. 111-112:

²² «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, մայիսի 28, թիւ 117, նաեւ «Այգ», 1916, դեկտեմբերի 11, թիւ 71:

²³ «Վան-Տոսպ», 1916, օգոստոսի 7, թիւ 37, օգոստոսի 14, թիւ 38, օգոստոսի 21, թիւ 39, նաեւ «Արեւ», 1916, հուլիսի 10, թիւ 150, հուլիսի 12, թիւ 151:

²⁴ «Հորիզոն», 1917, օգոստոսի 12, թիւ 171:

Մոսկվայի հայկական կոմիտեի ենթակայության տակ 1917 թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին կար 27 որբանոց, որտեղ ապաստան էին գտել 1767 որբեր: Կոմիտեն որբանոցներ ուներ Աշտարակում (11), Ալեքսանդրապոլում (6), Ստեփանավանում (Ջալալ-օղլիում) (1), Թիֆլիսում (1), Կորդուկուլիում (3), Էրզրումում (2), Երզնկա (Էրզինջանում) (1), Բայբուրդում (1), Ջիթոդում (1)²⁵:

Կոմսուհի Ե. Ա. Վորոնցով-Դաշկովայի Թիֆլիսում գտնվող որբանոցը բացվել էր դեռևս 1914 թ. նոյեմբերի 26-ին: Երեխաները որբանոց էին ընդունվում իրենց ծնողների, կամ ազգականների դիմումներով: 1915 թ. մարտին որբանոցում կային 5–12 տարեկան 50 որբեր, որոնց մեջ կային ինչպես հայեր, այնպես եւ ռուսներ, վրացիներ, հույներ, իտալացիներ եւ քրդեր²⁶:

Շուշիի որբանոցի հսկողությունը եւ խնամքը հանձնված էր Եղբայրական օգնության կոմիտեի տեղական վարչությանը եւ նրան կից գործող Կանանց կոմիտեին: 1917 թ. հոկտեմբերի 30-ի ցուցակագրության համաձայն որբանոցում կար 82 որբ երեխա²⁷:

1915 թ. սեպտեմբերին որոշվեց Կաղզվանում (Կզլար) բացել 30 հոգու համար նախատեսված որբանոց՝ տարեկան 6000 ռ. նախահաշվով: Ամսական կամավոր տուրքից բացի, որը կազմում էր 550 ռ., ձեռնարկվեց ընդհանուր հանգանակություն, որի արդյունքում հավաքվեց 3000 ռ.: Խորեն եպս. համաձայնությամբ էջմիածնից եւ Իգդիրից Կաղզվան տեղափոխվեցին 4–14 տարեկան 31 որբեր, 1 մայրապետ եւ 16–18 տարեկան գաղթական 2 օրիորդներ, որոնք հանգրվանեցին նախ քաղաքի ս. Գեորգ եկեղեցու հիվանդանոցում, ապա որբանոցի համար վարձված կացարանում: 1917 թ. սկզբներին, հաշվի առնելով Կաղզվանում տիրող առողջապահական վիճակը, որբերը տեղափոխվեցին Թիֆլիսի Կենտրոնական կոմիտեի ենթակայության ներքո գտնվող կառույցներ²⁸:

1917 թ. Անդրկովկասում կար 93 հայկական որբանոց՝ 6693 որբերով, որոնցից 1918 թ. հուլիսին Հայաստանի Հանրապետության տարածքում մնացին միայն 35-ը՝ 2250 որբերով, իսկ Վրաստանում՝ 27 որբանոց՝ 1950

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 32, թ. 8:

²⁶ «Кавказ», Тифлис, 1915, 11 марта, N57.

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 26, թ. 3:

²⁸ «Արեւ», 1917 թ. փետրուարի 3, թիւ 25, նաեւ փետրուարի 4, թիւ 26:

երեխաներով²⁹։ Մնացած որբանոցները (ըստ որոշ հաշվարկների՝ 75 որբանոցներ եւ 6 որբանոցային հիվանդանոցներ) հանձնվեցին Արմենկոմի տնօրինութեանը³⁰։

РЕЗЮМЕ

В статье обобщено огромное количество информации из архивных материалов, мемуаров очевидцев, свидетельств из периодической печати, а также заключений из научных исследований. Сопоставив все источники, автор пришел к важным результатам, стараясь получить правдивую картину деятельности приютов в Восточной Армении и Закавказье.

SUMMARY

The article summarizes a great amount of information from archival materials, memoirs of eyewitnesses, testimonies from periodicals, as well as conclusions from scientific researches. By comparing all the sources, the author came to important results, trying to get a true picture of the activity of orphanages in Eastern Armenia and Transcaucasia.

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 340, թ. 20–21։

³⁰ Թ. ԲԱԼԱՍԱՆՅԱՆ, Մանկատները Հայաստանում 1917–1920 թթ., «Բե՛Հ», 1968, թիվ 2 (5), էջ 220։